

In het hoofdstuk *Macht en geslacht in de figuratiesociologie* uit *De macht van de dubbele moraal* (Komter 1990: 45-66) formuleert Aafke Komter kritiek op de figuratiesociologie die ze in haar artikel over macht in dit tijdschrift (P&M 58, 1992, 15-27) gedeeltelijk herhaalt en aanvult. Zowel hoofdstuk als artikel zijn nogal evaluatief en moraliserend: Komter beweert dat figuratiesociologen, inclusief Norbert Elias zelf, een "optimistische visie" aan de dag leggen ten aanzien van de ontwikkelingen in de machtsverhouding tussen de seksen, terwijl volgens haar "het effect van twintig jaar emancipatie gering te noemen" is (1990: 52). Zo scheidt zij een verschil in beoordeling tussen haarzelf en figuratiesociologen dat volgens mij niet bestaat, maar dat wel heeft geleid tot (dan wel voortkomt uit) een aantal vertekeningen die zij in het werk van figuratiesociologen heeft aangebracht. In het artikel verwijst zij heel in het algemeen naar Elias, De Swaan, Brinkgreve en Korzec, Kapteyn, en Van Stolk & Wouters, en daarbij baseert zij zich, door verwijzing, op het hoofdstuk waarin zij specifiek is. In mijn reactie op beide stukken zal ik proberen aan te tonen dat een belangrijk deel van de tegenspraak die zij breed uitmeet door haarzelf in het leven is geroepen door figuratiesociologen gedachten en begrippen in de schoenen te schuiven die zij niet hebben gebruikt.

In zowel het hoofdstuk als het artikel begint Komter haar polemieek met een opsomming van enkele kerngedachten van de figuratiesociologie; dat is althans de bedoeling, maar de formulering verradert een mechanistisch soort oorzaak-gevolg denken: "...het beschavingsproces [gaat] gepaard met een afname van maatschappelijke machtsverschillen. ...hiërarchische verhoudingen en externe repressie [worden] in toenemende mate overbodig als gevolg van toegenomen welvaart, gestegen opleiding", en nog het een en ander, waardoor gedragvormen kunnen worden "versoepeld, hetgeen gepaard gaat met toenemende verinnerlijking van drift- en affectbeheersing. Dit proces is ook van toepassing op de machtsverhouding tussen de seksen" (1990: 46; 1992: 22). Waarom welvaart, opleiding, etc. ertoe leiden dat gezag en dwang "steeds meer overbodig" zouden raken, de lezer moet ernaar gissen. Bovendien lijkt mij de woordkeus "overbodig" zowel tendentius als onjuist. Ook zijn de dominante gedragvormen eeuwenlang niet versoepeld maar juist verstrakt. Dat formaliseringsproces is immers pas rond de laatste eeuwwisseling omgeslagen in een proces van informalisering, terwijl de maatschappelijke dwang tot zelfdwang in *beide* processen is gestegen. Aafke Komter laat zich aan dit soort nuances weinig gelegen liggen; voor haar gaat het kennelijk vooral om de constatering van "afnemende machtsverschillen... ook tussen de seksen." Daar wringt haar de schoen. Dat is het "optimisme" waartegen zij zich keert.

Ook hetgeen figuratiesociologen over de machtsbalans tussen de seksen naar voren hebben gebracht geeft Komter weer, en op deze weergave is aanvankelijk minder aan te merken. Omdat zij haar verzet tegen het optimisme van de figuratiesociologie vooral baseert op *Vrouwen in tweestrijd*, het boek dat Van Stolk en ik schreven over ons onderzoek naar vrouwen die hun man verlieten en - al dan niet met hun kinderen - in een opvangcentrum werden opgenomen, volgt hier haar samenvatting:

"De centrale these van Van Stolk en Wouters is dat vanaf de jaren twintig tot in de jaren zestig in de verhouding tussen de seksen een ideaal van 'harmonieuze ongelijkheid' dominant was, dat echter in de jaren zeventig in toenemende mate onder spanning kwam te staan. In dit figuratie-ideaal, dat zowel in het zelfbeeld als in het beeld van de ander was verinnerlijkt, was vrouwelijke onderschikking het complement van mannelijke superioriteit" (1990: 48).

In het hoofdstuk begint Komter hierna haar eigenlijke polemieek met een opsomming van algemene bezwaren, en met het eerste bezwaar doet zich meteen al de eerste vertekening voor. Zij schrijft: "De hypothese van 'verschuivingen in de machtsbalans' heeft een sterke retorische aantrekkingskracht, maar mist precisie en concreetheid. De hypothese krijgt daardoor enigszins het karakter van een axioma" (1990: 49). Bovendien, en dit noemt zij als haar tweede bezwaar, zouden de uitspraken over verschuivende machtsverhoudingen niet "historisch specifiek" genoeg zijn. De beide bezwaren zijn ernstig: het niet noemen van man en paard, en ook tijd en plaats in het midden laten; dat is erger dan de zeven hoofdzonden. Maar als bewijsmateriaal volstaat een verwijzing naar een kritiek op één boek, dat van Kapteyn. Voorbijgaand aan de vraag of die kritiek wel zo "goed gedocumenteerd" is als Komter beweert, is dat toch wat weinig, en wat *Vrouwen in tweestrijd* betreft beslist onjuist. Omdat verderop alleen dit boek nog dient om plausibel te maken dat onder figuratiesociologen een al te groot optimisme heerst, is het hier al van belang erop te wijzen dat wij een precies en historisch specifiek verband hadden uitgewerkt: de machtswinst van vrouwen ten opzichte van mannen door de instelling van De Bijstandswet. Wij schreven dat sociale zekerheid daardoor tot persoonlijke zekerheid kon uitgroeien:

"Door de garantie van sociale zekerheid werden vrouwen minder afhankelijk van hun mannen, omdat voor hen de traditionele machtsbron van hun gezin, zijn kostwinnerschap, erdoor aan kracht inboette. In veel gevallen heeft de gemoedsrust op materieel gebied het mogelijk gemaakt dat het waarderingspatroon van vrouwen ten opzichte van hun man zodanig veranderde dat hun berusting of gemoedsrust op relationeel gebied erdoor werd aangetast. De modellen voor gemoedsrust in vaste relaties hebben sterk aan betekenis ingeboet en dat heeft onbedoeld geleid tot experimenteren op relationeel gebied. Bijvoorbeeld, 'ergens serieus over kunnen praten' is een waarde die vergeleken met vroeger aan kracht heeft gewonnen. ... Met de sociale voorzie-

ningen werd beoogd de welvaart te spreiden en sociale zekerheid te bieden, maar onbedoeld en onvoorzien is met de instelling ervan tevens de machtsbalans tussen de seksen verschoven in het voordeel van vrouwen. De verzorgingsstaat is als het ware in een concurrentiepositie met mannen getreden" (p. 84/5).

Het verband dat wij hier legden was nogal geruchtmakend, niet alleen omdat het destijds als niet "politiek correct" werd ervaren, maar ook, dunkt mij, omdat deze verandering in machtsbronnen in het voordeel van vrouwen zowel tamelijk precies en concreet was als historisch specifiek.

Het volgende algemene bezwaar waarmee Komter komt is het verwijt van "onderbelichting van de invloed van het sociale micro-niveau op het macro-niveau." Zij meent dat volgens de figuratiesociologie de verschuivingen steeds gaan van macro-processen naar micro-niveau: "onder invloed van veranderende machtsverhoudingen treden verschuivingen op in persoonlijkheidsstructuur, beleving en gedrag van mensen," en vervolgt dan: "Het is de vraag of hier voldoende recht wordt gedaan aan de bijdrage die mensen zelf vaak onbedoeld en onbewust leveren aan de reproductie en continuering van maatschappelijke verhoudingen." Komter stelt in deze zinnen "veranderende machtsverhoudingen" tegenover "mensen," een opvatting waartegen alle argumenten van Elias tegen de gangbare, substantialistische maatschappij-individu opvatting in het geweer gebracht kunnen worden (zie bv. *Die Gesellschaft der Individuen*). De zinnen getuigen van onbegrip van een centraal inzicht van de figuratiesociologie: dat veranderingen in verhoudingen *tussen* mensen gepaard gaan met veranderingen (in de verhoudingen) *in* mensen. Bovendien worden hier twee *perspectieven*, micro en macro, voorgesteld als ging het om twee zelfstandige *dingen*, micro-dingen en macro-dingen. Om het belang van "de bijdrage van mensen zelf" te illustreren doet Komter het voorkomen alsof er tussen haar interpretatie van het figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid en de onze een verschil zou bestaan. Dat ideaal, schrijft ze, "zou men kunnen beschouwen als een stelsel van legitimeringen aangaande de ondergeschikte positie van vrouwen in huwelijk en gezin... figuratie-idealen zijn dan een schakel in het proces waardoor vanzelfsprekende mannelijke dominantie wordt gecontinueerd." Afgezien van de reïficerende werking van het begrip schakel lijkt mij dit een goede weergave van onze opvatting over de functie van dit ideaal; het geeft uitdrukking aan de 'identificatie met de gevestigden' en bekrachtigt deze. Onze paragrafen "Handleidingen voor de omgang in harmonieuze ongelijkheid" en "Harmonieuze ongelijkheid in diskrediet" laten zich lezen als één lange illustratie van precies deze functie. Overigens, iemand die meent dat figuratiesociologen uitgaan van een "impliciete richting van sociale invloedsrelaties," nl. van macro naar micro, moet veel formuleringen die hiermee niet stroken hebben

genegeerd.¹

Het laatste bezwaar dat Komter in haar hoofdstuk aandraagt wordt ook in het artikel sterk benadrukt. Het betreft een "onderbelichting van kwalitatieve veranderingen," het lijkt "vooral te gaan om kwantitatieve maatstaven, waarin verschijnselen steeds óf 'meer' óf 'minder' worden" (1990: 51). In het artikel heet het dat de figuratiesociologie

"impliciet een kwantitatief machtsbegrip gebruikt... Ik bedoel dat verschijnselen op grond waarvan figuratiesociologen concluderen tot verschuivingen in de machtsbalans, steeds in termen van toe- of afname van iets worden geformuleerd: toegenomen welvaart, toenemende verafhankelijkheid, afnemende sociaal-economische tegenstellingen, toenemende opleiding, enzovoort" (1992: 22).

Hier verwoordt Komter een versimpeling die vanaf de jaren zeventig weliswaar herhaaldelijk is voorgekomen, maar daarom niet minder onjuist is. Ook onder figuratiesociologen zoals Brinkgreve en Wilterdink heerste aanvankelijk (midden jaren zeventig) de opvatting dat het civilisatieproces neerkwam op een toename van affectbeheersingen. Op verscheidene plaatsen heeft Elias zich tegen deze interpretatie verzet, daarbij wijzend op de beperkende invloed die van de heersende spraak- en denkmiddelen uitgaat. Het gaat om niveaus en patronen van beheersing, waarbij allerlei "criteria ter bepaling van de richting van civilisatieprocessen" een rol spelen (zie Wouters 1990: 35-39). Toch denkt Aafke Komter nog steeds dat Elias het simpelweg heeft over "de toenemende zelfcontrole die in de loop van de beschaving optreedt" (1990: 47). Een notie als veranderende patronen komt bij haar niet voor. Tegenover veranderingen in "macht als kwantiteit" staan bij haar "kwalitatieve veranderingen waarbij machtsverschillen slechts van gedaante of aard veranderen" (1990: 51) en daarbij denkt zij aan "informele barrières bij de benutting van gestegen machtskansen van vrouwen" (1992: 23). Daarvoor zouden degenen met wie zij polemiseert geen oog hebben. Die zouden slechts letten op de toename van "formele kansen, mogelijkheden en rechten van vrouwen," op de "*potentiële* macht van vrouwen" en niet op hun "*actuele*, daadwerkelijke machtstoename" (1992: 23). Hiertegenover legt Komter juist veel nadruk op "kwalitatieve veranderingen" en werkt zij haar idee van "onzichtbaar machtsmechanisme" of "verborgen machtsprocessen" uit tot een "informalisering van macht." Dit begrip gebruikt zij niet in "de

1. Bijvoorbeeld: "Steeds meer strijdige belangen werden 'ontdekt,' steeds meer oude figuratie-idealen werden herkend als zijnde ontsproten aan onderdrukking enerzijds en aan een 'slavengeest' anderzijds: men organiseerde zich, machtskansen groeiden en werden benut. Organisaties als Man-Vrouw-Maatschappij, Dolle Mina, studentenvakbonden, en het nieuwe elan van NVSH en COC zijn voorbeelden. Voor velen werd het steeds moeilijker voorstelbaar dat een ongelijke verhouding harmonieus zou kunnen zijn. Het figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid raakte in veel verhoudingen op de achtergrond, het werd verdrongen in het bewustzijn van de aan macht winnende buitenstaanders door hun preoccupatie met vernederingen; vroeger werden juist die vernederingen zoveel mogelijk uit hun bewustzijn geweerd" (p. 170).

betekenis zoals die bij sommige figuratiesociologen verschijnt... de 'toenemende versoepeling van gedragsstandaarden'..." Nee, zij naast dit begrip, en roept daarmee een begripsverwarring in het leven, om te verwijzen naar het duidelijker zichtbaar worden van die "onzichtbare machtsmechanismen." In haar eigen woorden:

"...met 'informalisering' van macht in de verhouding tussen de seksen doel ik op het proces van vermindering van de vroegere, geformaliseerde ongelijkheid in rechten en plichten van vrouwen en mannen, waardoor de nog steeds bestaande informele differentiatie in verwachtingen en normen steeds beter zichtbaar wordt" (1990: 64).

In de figuratiesociologie gaat het om machts- en afhankelijkheidsverhoudingen - een term die respectievelijk recht doet aan zowel het perspectief van gevestigden als dat van buitenstaanders - die zijn op te vatten als het resultaat van overgeleverde *en* actuele krachtmetingen tussen de betrokkenen op grond van machtsbronnen die in principe polymorf zijn. Met termen als "onzichtbare machtsmechanismen" en "onderliggende machtsprocessen" lijkt Komter vooral de machtsbron van de overleveringen, de in de traditie en het geweten opgenomen vormen te bedoelen.

In de conclusie van haar hoofdstuk schrijft zij: "Ondanks naoorlogse ontwikkelingen die de mogelijkheden tot positieverbetering van vrouwen hebben vergroot, is de hiërarchisch gestructureerde seksenverhouding nog steeds een wezenlijk kenmerk van vrijwel alle politieke, economische, sociale en culturele organisatievormen en is de 'macht van de vanzelfsprekendheid' in het zelfbeeld en de persoonlijkheidsstructuur van veel vrouwen en mannen nog stevig verankerd" (1990: 63). In deze conclusie had volgens mij 'de macht van de vanzelfsprekendheid' net zo goed - wat mij betreft zelfs beter, want preciezer en concreter - vervangen zou kunnen worden door 'het figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid'. Ook wat betreft de strekking van term "onzichtbaar machtsmechanisme" bestaat er inhoudelijk veel overeenkomst tussen haar en ons, zij het dat ik de term minder gelukkig gekozen vind² en er de voorkeur aan geef te spreken over het opnemen in het geweten van de dominante omgangscodes via een 'identificatie met de gevestigden'. Dat lijkt mij als formulering preciezer en concreter. Niettemin zijn wij het inhoudelijk grotendeels eens: de idealen, de geschreven en ongeschreven regels waren (en zijn) in termen van de dominante sekse en van de dominante sociale klassen gesteld; hun positie diende (en dient) als uitgangspunt.

Door op deze overeenkomsten te wijzen is *en passant* de kritiek weerlegd dat figuratiesociologen "het onderscheid tussen potentiële en actuele macht [verwaarlozen]" of dat zij "de

2. Ik schreef: "In navolging van Aafke Komter wordt het opnemen in het geweten van de dominante omgangscodes nogal eens als een 'onzichtbaar machtsmechanisme' aangeduid. Toch is deze 'identificatie met de gevestigden', voor wie geleerd heeft daar oog voor te hebben, zichtbaar genoeg" (Wouters 1990: 288).

toename in potentiële macht van vrouwen voor een actuele machtstoename aanzien" (1992: 24). Alleen al de grote aandacht van figuratiesociologen voor de kracht van de traditie (cultuur) en het geweten maakt zoiets onwaarschijnlijk, maar ook de tweestrijd die in ons boek zo centraal staat dat het boek ernaar is vernoemd, staat in duidelijke tegenspraak tot deze kritiek: het herhaaldelijk van hun man weglopen en weer naar hem teruggaan is niet te begrijpen zonder een scherp oog voor het verschil tussen latente en manifeste machtsbronnen.

In een aparte paragraaf van het hoofdstuk geeft Komter een overzicht van "de emancipatie van vrouwen: 1950-1980." Hier tracht zij haar evaluatie dat "het effect van twintig jaar emancipatie gering [is] te noemen" (1990: 52) zo goed mogelijk te illustreren. In de twee erop volgende paragrafen richt zij zich weer tegen het "te fleurig beeld" (1992: 24) dat figuratiesociologen geven van de veranderingen in de verhouding tussen de seksen. Zoals gezegd is deze meer specifieke kritiek geheel en al gebaseerd op *Vrouwen in tweestrijd*. Zij maakt een weinig doordachte indruk. Zo doet zij het om te beginnen voorkomen alsof wij ooit een verandering "van harmonieuze ongelijkheid naar gelijkwaardigheid en respect" (1990: 54) suggereerden. Vervolgens gaat zij in op de "aanzienlijke kloof tussen opvattingen en praktijken," alsof wij daar geen oog voor zouden hebben. Op die manier gaat zij voorbij aan de betekenis van veranderende opvattingen, of, beter, figuratie- of omgangsidealen, voor de praktijk van de omgang: voortgezette emancipatie is vrijwel ondenkbaar zonder verschuiving in opvattingen en idealen in de richting van *méér* gelijkwaardigheid en *méér* respect. Zij vervolgt:

"Daar komt nog bij dat de 'verschuivingen in de machtsbalans ten gunste van vrouwen' zich niet eenduidig in de richting bewegen van minder instemming met idealen van harmonieuze ongelijkheid, meer onderhandelingen en meer gelijkwaardigheid. Zo laat Morée aan de hand van gegevens uit haar onderzoek naar buitenshuis werkende moeders in twee naoorlogse generaties zien dat de instemming die Van Stolk en Wouters in de naoorlogse jaren signaleerden geen algemeen verschijnsel was: ook toen was vaak sprake van latente onvrede bij de vrouwen die een baan buitenshuis met hun gezin trachtten te combineren... de stelling over de dominantie van harmonieuze ongelijkheid in de jaren vijftig valt dus te betwijfelen" (1990: 55/6).

Inderdaad, het ontbreken van openlijk verzet betekent geen instemming en berusting is niet hetzelfde als aanvaarding (Zie bijvoorbeeld Wijsman 1983). Echter, in dit citaat springt Komter van "geen algemeen verschijnsel" naar de geheel andere bewering "niet dominant". Wij spraken over een *dominant* ideaal, waarmee al gezegd is dat daarvan afwijkende idealen - en gedragingen - ook voorkomen. Bovendien verspringt zij van onderwerp, net als Morée dat deed: ineens en zonder dat zij het lijkt te merken gaat het niet meer over omgangsidealen maar over omgangs*praktijken*. Citaten waaruit zou zijn gebleken dat

vrouwen in de bedoelde periode ertoe werden genood het initiatief in bed te nemen of om carrière te maken tegen de zin van haar man in waren bijvoorbeeld terzake geweest - verwijzingen naar latente onvrede en lijdzaam verzet niet. Ook als vervolgens de jaren zeventig en tachtig ter sprake komen kenmerkt haar kritiek zich door dezelfde soort argumentatiefouten: ook toen, schrijft Komter, waren er idealen en verwachtingen die als harmonieuze ongelijkheid zijn te kenschetsen. Inderdaad, ook wij constateerden bij onze respondenten naast een gelijkheidsideaal en een radicale stemming tegelijk een ingesleten voortzetting van het oude figuratie-ideaal; de titel *Vrouwen in tweestrijd*, verwijst ernaar. Komter stelt ook hier de betekenis van 'dominant' eerst gelijk aan 'algemeen voorkomend' om vervolgens te doen alsof wij hadden beweerd dat het hele ideaal zou zijn verdwenen. Op dat moment negeert zij het begrip dominant volkomen. Iets dergelijks gebeurt met het omgangs*ideaal* waarvan wij spraken: als het haar uitkomt doet zij het voorkomen alsof wij het over een omgangs*praktijk* hadden. Haar concluderende zin "Niet alleen de stelling over de dominantie van harmonieuze ongelijkheid in de jaren vijftig valt dus te betwijfelen, ook bij de gesuggereerde afname van harmonieuze ongelijkheid in de jaren zeventig en tachtig zijn vraagtekens te plaatsen" (1990: 56) is daarom een gaaf voorbeeld van "Kruis, win ik; munt, verlies jij." Ook in de nu volgende zinnen verspringt ze op deze manier van onderwerp:

Idealen van gelijkwaardigheid mogen dan zijn doorgedrongen in de hedendaagse huwelijksrelaties, in de gevoels- en belevingswereld van vrouwen en mannen en in hun dagelijkse omgang is daarvan in het merendeel van de door mij onderzochte huwelijken weinig te merken. Anders dan Van Stolk en Wouters denk ik dat 'harmonieuze ongelijkheid' nog geen definitieve tekenen van slijtage vertoont. De 'grote mate van overeenstemming over wederzijdse rechten en plichten in intieme verhoudingen' die volgens Van Stolk en Wouters kenmerkend is voor harmonieuze gelijkheid, moet mijns inziens niet te snel als feit worden aangenomen. Het grootste probleem met het begrip harmonieuze ongelijkheid lijkt mij dat de auteurs geen onderscheid maken tussen het ontbreken van openlijk verzet enerzijds en instemming met de situatie aan de andere kant" (1990: 61/2).

Heette het in de weergave van 'de centrale these van Van Stolk en Wouters' nog dat het figuratie-ideaal "in de jaren zeventig in toenemende mate onder spanning kwam te staan" en "dat het aan overtuigingskracht en betekenis begint in te boeten" (1990: 48), hier heeft Komter deze formuleringen verwisseld voor "definitieve tekenen van slijtage." Het is Aafke Komter zelf die hier een ideaal voor een feit aanziet, zij verwisselt namelijk het figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid, voor een feitelijke praktijk, en wel door te spreken over harmonieuze ongelijkheid zonder meer. Echter, de

bronnen die wij gebruikten documenteren het omgangsideaal, niet de omgang, en wij hebben dan ook nergens uitspraken gedaan over een harmonie in de feitelijke verhoudingen tussen de seksen. Wij schreven dit al in 1987 in onze reactie op de kritiek van Morée, maar Komter lijkt onze reactie niet te hebben opgemerkt, ze gaat er althans aan voorbij. Bram van Stolk heeft er nogmaals op gewezen in zijn boek uit 1991, maar ook die passage lijkt onopgemerkt te zijn gebleven.³

Aan het slot van haar artikel noemt Komter de principiële bereidheid met andersdenkenden in discussie te blijven een voorwaarde voor verbetering van de argumentatie. Dat is zo, maar zelf negeert zij oude en nieuwe pogingen tot discussie⁴ en wil zij kennelijk langer dan één lustrum samen met Morée verenigd blijven in een zelfgeschapen controverse.

Literatuur

Norbert Elias, *Die Gesellschaft der Individuen*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1987.

Aafke Komter, *De macht van de dubbele moraal*, Van Gennep, Amsterdam 1990.

Aafke Komter, Macht en geslacht in de figuratiesociologie, in *Psychologie en Maatschappij* 58 (1992): 15-27.

Bram van Stolk en Cas Wouters, *Vrouwen in Tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1983/1985.

Bram van Stolk en Cas Wouters, Tegengif zonder gif, *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 14, nr. 4 (1988): pp. 690-691.

Bram van Stolk, *Eigenwaarde als groepsbelang. Sociologische studies naar de dynamiek van zelfwaardering*, Bohn, Stafleu, Van Loghum, 1991.

Cas Wouters, *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood*, Bert Bakker, Amsterdam 1990.

Janette Wijsman, *Het betrekkelijke van de vrouwelijke lijdzaamheid*, doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen, mei 1983.

3. Hij schreef: "Met betrekking tot dit hoofdstuk wil ik verder wijzen op de kritiek van M. Morée (1987) op het begrip 'figuratie-ideaal van harmonieuze ongelijkheid', waarmee volgens haar een geïdealiseerd beeld van het verleden wordt gegeven en het verzet van vrouwen miskent. Komter (1990, 55/6) herhaalt haar standpunten nog eens zonder onze repliek (Van Stolk en Wouters 1987) erbij te betrekken. Beiden vatten het genoemde ideaal op als zou er een realiteit mee zijn bedoeld. Komter (1990, 61/2) gebruikt het begrip overigens zelf, maar dan in haar zin" (Van Stolk 1991: 121). Komter noch Morée hebben ooit gereageerd.

4. Al zijn we als collega's werkzaam bij dezelfde vakgroep, toch is Aafke Komter ook daar elke poging tot discussie steeds uit de weg gegaan. Op de discussiebijdrage die u zojuist hebt gelezen reageerde zij met de opmerking "Je hebt waarschijnlijk gelijk. Nu maar afwachten of P&M het wil hebben." Daar is het bij gebleven. De redactie van P&M, waarvan Aafke Komter deel uitmaakt, schreef me in een brief dd 18 juni 1993 dat "deze bijdrage niet geschikt is voor plaatsing in P & M... Op de eerste plaats telt dat het artikel van Komter waar je op reageert al geruime tijd geleden in P & M is geplaatst [nog geen jaar]... Op de tweede plaats denkt de redactie dat datgene wat je in het artikel wilt laten zien een te subtiel punt is voor een discussiebijdrage."

